

КЫЙЫН КЕЗЕҢ

Ошол мүнөт сайын өлүм күтүп, ажал алкымдап турган кездерде өлүп кетсе арманы жок эле... Ошол заман-дагы кыйын жылдардан өтүп, кылчайып караса баскан жолуна бүгүн таң калат. Экинчиден өзүн зор бактылуу самап, өткөнгө бу күндө күлүп гана коёт...

Чубаган арабалар акырын гана кылдырап келет. Тартып бараткандары эгин. Кабыл алдыңкы арабаны айдап бараткан кишинин жанына отурган. Бул убак орус дыйкандары күзгү жумуштун кызыгына кирип, кырман бастырып, эгин ташып, эмгек кайнап жаткан кез. Күнү-түнү жолду бир бошотпой каршы-терши калдыраган арабаларда сан жок.

Берегилер бүгүн таңга жуук Чоң-Таштан чыккан. Улуу шашке кезинде Талды-Сууга жакындай бере бир чоң поселканы көрүп Кабыл:

— Базаке, мынабу калаа башта жок эмес беле? — деп таңыркагандай жанындагыдан сурады.

Базарбай абалы «Нөө!» деп аттардын божуларын силкип, камчы үйрүп ылдамдатып койду да соңунан шашпай жооп берди:

— Бу жерлерди орустун кулактары алып койгон.

— Качан?

— Эл үркүп кеткенден кийин...

— Мындан башка дагы кайсы жерлер алынды?

— Күрмөнтү, Сары-Булак, Ичке-Суу, Чоң-Таш, Шаты... толуп жатат.

— Ошол жерлердин баарына поселка түштүбү?

— Ооба. — Дагы келип жатат. Көрдүңбү, тетигилерди? Ушул убакта созулган бир топ өгүз араба, булардын алдынан утур келип калды. Жүккө караганда «тартип» боюнча өгүз арабалар жол берүү керек эле. Антпей, жолдон чыгышка муктаж кылып, түптүз жөөлөп кирип келаткан соң амалсыз Кабылдын жанындагы киши божуларды кыйшайтып бир жагына тарта берди. Ошого да болбой, алдыңкы арабада келаткан бир бакыйган чоң алда кайдан кобурап, сөгүп отуруп тушунан өтө бериште чубалган соң камчы менен Базар-байга карай шилтеп калды эле, бул жазгана бергенде камчынын учу оролуп барып катарында отурган Кабылдын жаагыначып этти. "Чочуп кетип, бетин сыйпай:

— И-й, ата бабаңдын!..— деп өтүп баратканды сөгүп калганда, бирөөгө жулунуп жаткан кишини кармап алгандай:

— Кокуй, унчукпа! — деп жолдошу басып койду.

— Өгүз арабалар бир аз узап кеткен. Ушул кезде Базарбай эсин жыйнап салгандай болуп:

— Буларга теңелип болбойт. Кыжырына тийсең жайлап да салат. Али кыргызды өлтүрүү тыйылган жок... Сен билбейсиңби? — деп Кабылга болор-болбос бурулуп койду да, кайтып оңолуп отуруп алып, арабаны кылдырата берди.

Кабыл баягы эл үркүп кеткен бойдон. Кытайдан жаңы келген. Муну Базарбай Түптө бир оруска сүйлөшүп тургузам деп алып барат. Мындан өзгө карашар эчтемеси жок. Кабыл жолду катар ошол келечегин ойлоп келет.

Ушул жылы бул он жетиге келген. Анча-мынчаны сезбей тургандай акылсыз да бала эмес. Ошондуктан жаңкы сөздөн улам Базарбай жөнүндө «бул бизден мурун мындайдын неченин көрүп, жедеп бышып калса керек» деди ичинен.

Эл үркүп кеткенден кийин Түптүн байлары, кулак-тары кыргыз жерине келип, чөп чаап, эгин салып жүрчү экен. Кабыл Кытайдан келген кезде Базарбай, дагы бир эки үйлүү кыргыз болуп, Чоң-Ташта Гаврилдин эгинин бастырып жаткан. Береги тартып бараткан ошол.

Булар Ичке-Суудан эңкее бергенде Ысык-Көл жарк этти.

— Тетиги көрүнгөн Түп, кечке барабыз,— деди Базарбай, Ысык-Көлдүн чыгыш жагындагы калың бакты көрсөтүп. Анын бери чети менен сызылып жаткан бир чоң суу көрүндү.

Буга күн бата келишти. Түпкө кире берерде бир чоң көпүрөдөн өтүштү да, кашатка чыгып, батыш жак четиндеги бир чоң көчө менен төмөн карай кыдырата беришти. Бул өмүрдүн баары Кабылга жаңы! Сугатты карай малын каптатып ыжпкырып айдап бараткан кишилер; талаадан жаңы келип, арабасын токтотуп коюп, кычыратып дарбазаны ачып жаткан эгинчилер; айры-сын сорондотуп, сарайга. чөп үйүп жаткан бирөөлөр; ан-да-санда бир короодон ясарыша чакырып турган тооктор;

көчө бойлоп жүргөн каз-өрдөк; арыктагы ылайга терең орноп алып, оонап жаткан семиз чочколор...

Ушундай алакула жер менен жүрүп отуруп, бир кез-де көчөнүн орто ченинде бир калдайган дарбазага токтошту. Керилген бир чоң короо. Арабалар дарбазадан чубап барып, сарайдын жанындагы чоң сүкөндөрдүн алдына келип токтогон кезде, күржүйгөн бир семиз катын чыгып келип, буларды бир аз карап калды да, жерден бирдеме алып кайра кирип кетти. Бул Гаврилдин катыны. «Мени ким деп ойлоп кетти болду»,— деди Кабыл ичинен. Бир эки кыз жүрөт. Эң улуусун он жетиде деп айтарлыктай, көзү тирмийген бир неме. Жалгыз эркек баласы — Алешка бир ат кошкон арабанын башын кармап булар менен бирге келген.

Беш араба эгинди жабылып ташый башташты. Сүкөндүн ичиндеги толуп жаткан бөлөк-бөлөк чуңкурдун баары тирелип толуп турат. «Мынчанын баарын кайда батырат?» — деди Кабыл бир кезде, чакалап сузуп барган буудайды төгүп жатып.

Аттар тойгондон кийин чегип жиберип, Кабылдан өзгөлөр буйдалбай түн катып кайра тартышты. Эми Чоң-Ташта Гаврилдин акыркы тартып келе турган гана эгиндери калган. Эртең, бүрсүгүндөн ушул арабалар менен Базарбай өзү да биротоло көчө келмек. Анын аялы Асыл-кан кырманда калган. Гаврил да ошондо.

Гаврилдин короо-жайы көр-жерге бай. Терезесинин көбү көчө жакты караган беш-алты бөлмөлүү заңгыраган үй. Бул шартка Кабылдын ала көзү үйүр алган жок. Жанараак барып, дарбазанын жанындагы кичине эшиктен бир аз шыкаалап турду эле, көчөдө оолуккан мас колун шилтеп, башын чулгап, теңселип жол арбытпай жүрүп келет. Ушул кезде, бүгүн Базарбай кетеринде: «Көчөгө көп чыкпай жүр» — дегени Кабылдын эсине түштү.

Бүгүн Гаврилдин өз үйүнөн бир топ обочо, дарбазанын сол жагында бир жапырайган жалгыз тамга түнөдү. Муну жаңы көргөндө баягы жылы Кытайга үркүп барып кыштап чыккан бир уйгурдун тамы эсине түшкөн. Мына бу тамдын боорунан чыгарган очогуна караганда теги бир заманда өзбек сыяктуу бир журт турса керек деп ойлогондой. Эшик алдын көр-жер басып, жедеп, жер болуп каалга жабылбай калган. Бая келгенде Кабыл эшигин жабам деп жабалбай койгон. Үйдүн ичи капкара болгон ыш. Бурч-бурчтардын баары электин көзүндөй жыбыраган жөргөмүштүн желелери. Сокур кишинин көзүндөй ыкшырайган жарытымсыз жалгыз терезеси бар. Ушуларына карап, Кабыл мында көптөн бери адамзат турбаганын байкады. Бир кезде төр жактан бир чычкан кылтыйып чыгып келип, ийиндин оозуна бир аз кидире калды да, жаңы кишини көрө коюп кайра жылт этти. Иңир кирип калган. Кабыл жатып караңгы кирген-ден кийин, чычкандар тамдын ичин дүбүрттөтүп жары-шып жүрө берди.

Эртеси Гаврилдин катыны Настя Кабылды чакырып алып, короодогу аны мунуга жумшай баштады. Кабыл ушуларга жагып алсам дегендей декилдеп жүрөт. Кийинки күнү суга жумшады. Эшик алдында эки дөңгөлөк арабада, бери болгондо жыйырма чака суу баткыдай чоң челек турчу. Сарайга кирип бир карагерди жүгөндөп чыгып, сүкөндүн алдынан барып, каамыт кийгизди да, челекти карай жетеледи. «Кошконду билер бекен» дегенсип, улуу кызы карап турган. Анын сынынан тайгылбай өтүп кошуп, аттанып алып жөнөп берди эле:

— Токто! — деди карап турган кыз. Бел кайышын бош көтөрүп коюптур.

Бул жолу көчөгө чыкканда, демейдегидей көп жүрөк-заада болгон жок. Алдындагы Гаврилдин ат арабасы буга камсыз болуп, мандат менен бараткан кишидей көрүндү. Бул заманда көчөгө кенен жүрүш кыйын. Түптөгү кулактардын кирпичин байкасаң: кыргыз аттууну көрсө кек сактап, тишин кычыратып, ачуусу келип тургандай көрүнчү. Көчөдө бирди-жарым немелер кезиксе жээлигип турган тентектер таш менен аткылап, ышкырып жабылып кууп, сабап, өлөрчө кылып салар эле.

Кабыл бир аз жогору жүрө түшүп келип, сол жагын-да кашатты бойлоп кеткен бир кичине көчөгө бурулуп кетти.

Ушунун түгөнгөн жеринде, кабакта мелтиреп жаткан Түптүн чоң суусу бар. Жолду катар бейбаштар учураган жок. Кайта тартып келетканда гана огороддон бирөө таш менен атып калды. Алыс болчу. Таш чырылдап учуп келатканда Кабыл аттын жалына жыгыла берди эле, башынан алыс кетти. Бар болгону ушул.

Баягы кеткенден үч күндөн кийин эгин тарткан арабалар менен бирге Базарбай, Асылкандар көчө келишип Кабыл жатып жүргөн жалгыз тамга киришти. Былтыр да ушу тамга кыштап чыккан экен.

Асылкан менменсиген жигиттен кем эмес. Далысы, бою, денесинин зордугу, бартайган буту, колу Базарбай менен барабар. Экөө катар басып кеткенде ийиндери тепетең. Өзү балжайган сары, жаагы кере карыш, ээрди түйрүк, албеттүү неме. Жалгыз гана чөп чапканы болбосо, башка кай-кайсы жумушта Базарбайдын өзүн да шаштурчу. Ошондуктан эл буларды «Эки балбан» деп ылакап кылып алган. Асылкан орок оргондо бир киши жалаң боолугуна жетпеген кездери болгон. Беш-алты пуд келген замбилдерди кебелбей гана көтөрүп коёт.

Ошого жараша чындап ачуусу келгенде кандай олуяң болсо да, бир сапарда кайра тартпаган албуут, долу катын. Башканы мындай коюп, ушундай кыйын заманда турса да кээде Гаврилдин катыны менен салыша кетип, оозуна келгенин тартынбай айтып салар эле.

Бир күнү «Казан майрамы» деген бир чоң майрам болуп, үч күнгө созулду. Бул күзгү жумуш аякталып, кышка тарткан мезгилде болот экен.

— Бүгүн буржуйлардын кутура турган күнү,— деди Базарбай эртең менен.

Гаврилдики майрамдан үч-төрт күн мурун бүлүнүп, самогон тартып, үйлөрүн актатып, чочко союп, түрдөп тамактар бышырып, чоң даярдык көрүп жатты. Асылкан менен Кабыл мунун баарына жанды таштап катышты.

Майрамдын үчүнчү күнү Гаврилдикине ала-кула кийинген катын-калач аралаш көп конок келип, күнү бою дуулашты. Түш ченде кары-жашы дебей текши кызып дуулдап, көтөрүлүп алып, көчөгө чыгып, дарбазанын оң жагында бир ачыкка чогулду. Булар үйдөн көтөрүлүп жөнөгөн кезде бир кара тончон чоң сакал узун неме топко илээше албай, крыльцоого кулап түшүп, ошол замат корулдап уктаган бойдон кала берген эле. Жыгылганда бапагы башынан ыргып кеткен. Буга кайрылган байкаган адам жок, барлыгы жаңкы жерге чогулуп алып, ортосун ачып коюп, ырдап, бийлеп, толкуй баштады. Картаңыраак бир арыкчырай катын бир колу менен юбка-сын селкилдетиپ, экинчи колундагы аракты чайпалта, бирөөнү чарк айланып бийлеп жүрөт.

— Эх-эх, матушка!..

Булар ушинтип жаткан тушта гармонь тартып кошулуп ырдап, ышкырып, көчөнү төбөсүнө көтөрө кутурган бир топ боз балдар өттү. Ушундайлардын алдынан кезигип көр!

П

Кыштын толугу. Быйыл кар опсуз калың түшкөн. Чилде барынча күчөп турган кези. Кабылдын Түпкө, Гаврилдикине келгенине да үч айдай болуп калган. Үйдө жүргөндө кылаары: күндө таң заарынан туруп, көп малды топуратып айдап сугарып кайра тартат. Кайра келген соң жылкыны бир бөлөк, уйларын бир бөлөк кармап, баарына чөп чачуу керек. Ушул кезде бул бекер жүргөндөн бетер:

— Кабы-ы-л! — деп атынын аягын созолонткон бир үн чыгат. Айрыны таштай берип, жетип барса чакырып турган улуу кызы — Наташа.

— Эмне?

— Суу алып келсеңчи!

Арабаны дароо кошуп жиберип, чоң челекти калдыратып жөнөп берет. Мындан келген соң отун жарып, самоор кайнатуу бар. Муну кайнатып кийирип берип, алар тамакка отурган кезде, «эми булар ичип болгончо сеп алам го» деген ой менен Базарбайдын тамына барып, көгөргөн, тоңгон колун отко кайсап отура кара чай оозуна тие берген кезде, анын атын жаңкыдай созуп, чакырган дагы бир үн чыгып калат. Жапырт тыңшай калган-дан кийин:

— Кокуй, жөнө! — дейт үйдөгүлөр. Барса дагы жаңкы кыз. Кабылды чакырганда кандай алыста жүрсө да, крыльцодон бир эли төмөн түшүп койбойт.

Бул жолу келип эмнеге чакырганын сураганда:

— Чочконуку тамак тартсенчи,— деп сөзүн чала-була угуза, кайра бурулуп жүрүп кетет.

«Чочконуку тамак» дегени жуунду, нандын күйүк-сүйүгү, картошканын кабыгы сыяктуу толуп жаткан челек бирдеме. Баарын бир сапар жеткире албайсың. Мелтиреген эки челектин алгач бирин көтөрүп, жолду катар чайпалтып кетип баратканда камакта турган чочколор тетигиндейден сезе коюп, тыбырап коркулдап турат. Оор челекти майыша түшүп көтөрүп келип кашаадан ашыра берерде чычкыланып турган немелер кээде жогору чап-чый түшүп, тумшугу менен Кабылдын колун жаза-буза сүйкөп кетет. Ушинтип жүргөнчө түш болот. Дагы мал сугаруу, чөп чачуу кезеги.

Кеч болсо мешке тезек тартат. Өңгө болсо да бул каза болуу жок. Бул молдолордун беш убак намазындай жедеп калып алган иши. Көң сарайдын артында. Беш-алты сапар келет. Ушу жерден күндө кечинде тезек көтөрүп келип алдыңкы үйгө кире бергенде, печтин үстүндө бир кемпир жаралуу, муңдуу кылып, бир калыптан жазбай акырын гана күңгүрөнүп, муңканып отурар эле. Бул Гаврилдин энеси, жашы сексенден ашып, чөгүп калганына бир топ жыл болгон экен. Шалдыраган бир кур сөөк. Эмки өмүрү көргөнү — ушул печтин үстү болгон. Жайы-кышы дебей ушунда уңкуяп отурганы отурган. Тамакты да ушул ордунда берет. Ушу кемпирдин күндө

бир убак кеч курун мунарып, күүгүмдөп бараткан таасирдүү жымжырттык алдында бир калыпта муңканып отурганы Кабылдын жүрөгүн жаралап, алда кандай бир белгисиз ойго түшүрөр эле. Күндө ушул. Эмнеге ошентет? Же кудай мени ушул жашка келгенче неге албай, кыйнап койдун деп касырет —заман айтабы? Билбейсиң.

Кээде Кабыл тезек көтөрүп кирген кезде, келини жок болуп калса, өзүнүн жегенинен артып калган-калачтарын калтыраган көпкөк тарамыштуу колдору менен ашыгып бере коюучу. Таштай берген этти кагып алган тайгандай умтула берип, сырттан бирөө кирип келгиче, тапкан олжосун Кабыл да жымыра коёр эле. Чынында кемпирдин бул рақымы, бечара жаны ачыгандыктанбы, жок, өзү көр оозунда тургандыктан мындайлардын сообун ала кетейин дегениби Кабылдын көзү жетчү эмес.

Ушул кемпирден тараган үч киши үчөө тең бар. Баары ушул көчөдө. Өзү колунда турган эң кенжеси — Гаврил да көк сакал. Ошенткен кемпирдин жаны неден бүткөн?!

Кабыл апийимдин уругун төккөн бир жаман тамга жалгыз жатчу. Бар төшөнчүсү — бир үзүк. Мунун жарымын алдына төшөнөт да, жарымын үстүнө жамынат. Канчалык

кымтынса да колдойгон кийиз этине жолобой коолдоп, эшиктин ачыгынан кирген аяз ыркырайт да турат. Эки күндүн биринде:

— Тур, чөпкө барабыз,— деп жарым түндөн Базар-бай ойготуп келет.

Күңүрттөгөн караңгы сарайдын ичинен аттарды кармап башташат. Баары — беш чана чогулат. Экөө эки чанага отурат да, калганын бир-бирине чиркеп коюшат. Ушунда бир үркүнчөк карагерди Кабыл кармап, каамытын кийгизип баратканда кошкуруп кетип, аны тетигин-дей серпип таштачу. Ушундай кыла берген соң кийин муну Базарбай кошуп жүрдү.

Дагы бир отуз жыл араба тартып, даки болгон карыган тору ат бар. Жоош, жата калып үркүтсөң да бир былк этип койбойт. Ал Кабылга келгенде башка. Бери жактан баратканда жүгөндүн шылдырын алыстан сезе коюп селт этип, кулагын тигип, келаткан кишинин ким экенин күтүп тура калат. Дарбазаны кыйчылдатып ачып жаткан Кабыл экенин көргөн соң, оңураң эте түшүп, туура качырып келип, арткы аягы менен аны жандай сала шилтеп өтөт да, тетигиндей барып кайра карап тура калат. Ал жерден барып кармайын десе дагы ошону кылат.

Буга Кабыл кийин бир адис колдонуп алды: жаңкыдай качырып келатканда айбат кыла бек унчугуп, орусча бок ооз сөздөр менен сөгүп келип, колундагы жүгөндү жиберип калганда, дирилдеп барып туруп берчү.

Чөпкө жөнөгөндө эң алдыңкы чанага Базарбай, арткы бешинчи чанага Кабыл отурат. Калаанын четине чыгып, талаа башталган кезде, түнкү аяздын каарына чыдабай, Кабыл дирилдей баштайт. Буту колдоюп тоңуп калган. Үстүндө — Алешканын жалаңкат кара таары. Чындап үшүп келгенде чанадан түшүп алат да жүгүрө берет. Абдан күйүккөн кезде кайтып отурат. Бир аз баса түшүп, тери кургап тоңуп келатканда жана түшөт. Ушинтип отуруп күндүн мурду чачырай Аралдагы чөпкө жетишет.

Бул жерден беш чанага зыкыйта чөп басып жөнөгүчө, түшкө жакын мезгил болот. Кайра келген соң буларды сарайга үйүш бар. Кабыл үймөктүн үстүнө чыгат. Кээде Базарбайдын балбан колу менен алачыктай кылып сузуп берген чөбүн ала албай түшүрүп жибергенде тиги ыза болуп:

— Тамак ичкен жок белең? — деп чекесинен булоолонгон терин шыпырып, чертип жиберип, адырая калат.— Бери, жакын тур!

Чөпкө барбай калган күндөрдө камышка жумшайт. Муңу Түптүн чыгыш жагында бир кара көлдүн жээгинен муздак сууну тизеден көлкүлдөтүп жүрүп оруп келишет.

Ушул көчөдө бир топ кыргыз малайлары бар эле. Бирок бул заманда жакын, ирегелеш отургандарды да бир бирине катташуусу кыйын болчу. Күндүз түгүл, бар жумуш бүтүп, жандын баары жаткан кезде бадырайып басып келиш чанда. Булардын өмүрдө көргөнү тынымсыз алышкан түйшүк. Кезек-кезек ара-чололордо түн жамына бир короонун эшигине баш кошо коёр эле. Бирок ошондо да эркин болбойт:

— Келатат, бирдеме деп жүрбөсүн...— деп айбыгып турушаар эле.

Бир күнү түн ичинде ушул чөйрөдөгү бир топ малай Гаврилдин көчө жакка чыга турган крыльцосунун баскычына чогула калды. Мында Базарбайдан башка да Жоламан, Ысмайыл, Беки деген бир топ малайлар бар. Буларды көрүп бир кезде Кабыл да басып келди. Бирлери крыльцонун туура жыгачына сүйөнүп, эки-үчөө туруп калып, эми бирөөлөрү крыльцонун баскычына жампайып, өйдө-ылдый болуп акырын гана кобурашып отурган. Сүйлөп жаткандары көбүнчө ар кимдин өз башынан өткөндөрү. Баарынын тең көргөнү көп, айтууга чама жок, убакыт тар сыяктуу. Күн-түнү тынымсыз алышкан түйшүктөн мурча тийбей көптөн жыйнап жүргөн, буулуга ичине толгон, мол сырларын ар ким ушу жерде бир айтып калгысы келген да. Айтып турган сөздөрү чын жүрөктөн чыккан сыр сыяктуу.

— Дүнүйө деген кысталагың уктатпайт экен,— деди бир кезде Жоламан деген кара сакал, жайык бет жапалдаш киши— Менин кожоюnum бир уктап турса «семирип» калат, бир ай жайлоодо жүргөндөй болуп... Эчтемеге мурчаңды келтирбей анан айдай берет. Асты мындай катаалды көргөн эмесмин, көп эле кишиге жүрүп...

— Э, анын эмнесин- айтасың,— деди дагы бирөө кейип кетип,— ал баарыбыздын эле башыбыздагы мүшкүл. Ким бар дейсиң, эки бутун сунуп жатып алган.

Бара-бара кызый аңгеменин төркүнү башка түргө көчтү.

— Бул жер бүткөндүн баарын мужуктар алып койду, биздин күнүбүз эмне болчу эми? Ту, эй богу!.. Кыргызды неге мынча кем жараткан кудай?..

— Сен аны айтасың, андан чоңун кантесиң? — деп табышы күрсүлдөгөн москоол кара жигит аңгемени кызытып, көптүн көңүлүн бийлеп кетти.— Кечээ бир күнү баягы Семен митаам баштаган он чакты киши Түптөн чыгып, Корумдуну карай жөнөдү. Баарында бирден-эки-ден чана. Менин кожоюnum эки ат коштурган, мага айдатып алды. Кайда барарын айткан жок. Баары тең чен-ден чыккандар. Алардын ичинде Семёндон башка дагы баягы Тйүрүндүн Аркошкасы, Жараска, Тумапей, Деборин өңдүүлөр. Зыркырап кетип барабыз. Ичип алагүү тартып алгандары да көп.

Күн бата Корумдунун оозунда бир жети-сегиз түтүн кыргыз айлына келдик. Иштин төркүнүн эми түшүнөйүн дедим. Жанакылар баш салып, айылды талап кирди келе-сала. Чыркырап, чыйылдап жаткан катын-бала. Ак кар, көк муз. Алардын төшөнчү-орончуларынан өйдө бурдап келип, чанага басып жатат. Семен менин кожоюnum экөө бир үйгө кирип барды эле, шордуулардын суканы учуп кетти. Жети-сегиз жашар бир кыз бала орду-нан атып туруп, көзү чакырайып, бар табышы менен бакырып жиберди. Үйдүн ичин бир-эки жолу көтөрүп чыккандан кийин, оңурайган коломтосу гана калды. Жан карарганда жаман болот экен. Баарын алып болуп, эми үйдүн өзүн чечип, чанага басмак болгондо, бир ак куба жаш келинчек «бу көрөкчө өлтүрүп кет!» деп келип Семён менен чапчыша кетти. Ал итиң бирдеме жутуп кызып алганбы, ошенткенде келинди чыркыратып келип койгулакка алды... Жанагы кыз чыңгырып жүрөт, тягилердин үстүнө түшө калып.

Бир мезгилде тышка чыксак, жер астын-үстүн болгондой айыл үстү күрүгүү, чур учуу. Талан-чачынга түш-көн катын-бала дебей каргадай чуулдап, талааны башына көтөрүп алган. Дырдай жыңалач кылып, кардын үстүндө сүйрөлөп, уруп жүргөнү мындан көп. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, адамдык ажарынан кеткен бир катын чачын жайып таштап, көгөрүп бирөө менен таймашып жатат. «Өлтүр. Атып кет кыйнабай» дейт

алыша түшүп. Он алтынчы жылы жүрөгү калган кургурлар, адегенде батынбай турду көрүнөт. Ошондо да жандан кечкен кишин, өзгөчө болот экен. Жанагы үйдүн бир жигити, ой карылуу неме экен. Жанагинтип жатканда тыштан кирип келип, Семёнду көтөрүп туруп, урду эле, ошол бүгүн да көз алдымда көрүнүп турат, башы коломтого кире түштү. Чекеси айрылып кеткендей болгон. Бирок экөөлөп союп салды кийин аны. Өлү-тирүүсүн билбей калдым, айтор башы-көзүнөн тамтык-кал-бай оозунан кан кетип жаткан. Адам чиркиндин мыкаачысы ай!..

Ошентип өңкөй көк жал бу жерден ишин бүтүргөндөн кийин, эл жатар кезде Чоң-Ташты карай тартты. Узап кетип барабыз. Ондогон көз жаштар төгүлүп, алда кайда баягы караңгы сайда карышкырдай чуулдап кала берди. Ошондо бир зээним кейиди дейсиң!.. Баарында жабдык. Бирдеме десең өзүңдү жайлаганы турат.

Айтуучу сөздүн ушул жерине келгенде баскычтын төмөнүрөөк жагында отурган бирөө:

— Ошентип тигип отурган үйлөрүнөн өйдө көчүрүп кеттиби эми? — деп аңгемени бөлүп калды.

— Үйдү кеп урат тура. Үстүндөгү кийминен өйдө сыйрып алгандар болду. Чоң-Ташка барган кезде түн ортосу болуп калган. Эми мындагы жорукту мен айтпайын да силер укпагыла.

Бир кезде булар кечки бададан кайткан малдай самсаалап үй-үйлөрүнө басып кетишти. Эл жатаар кез, көчөдөн жүргөн киши сээлдеп калган.

Малайлар баягы баскычта дагы бир күнү күүгүмдө болду. Бирок бу жолу баштагыдай отурушкан жок. Ар кими бирин-серин билген жарды «жаңылыгын» аңгеме кылып отуруп, аздан кийин тарап кеткен.

— Бу падыша тактан кулап, убактылык өкмөт деген турду дейт, аның деле жыргатып жиберген жери жок,— деди барбак мурун Сулайман.— Кайта баягыдан бетер төбөбүздү кандап жатат посёлканын жоондору.

— Баарынан да жерди айтсаңчы. Ушунда кептин баары. Биз ушинтип эле өмүр бою малай жүрүп өтмөк белек. Заман оңолуп элге биртике тынчтык орносо, бир тиричилик кылуубуз керек го, жер чукуп, кетмендесек да. Эми мужук байлары болсо минтип көзүнө көрүнгөн жердин баарын алып отуруп, токум ордундай жер калбады бизге!..

— Жаңкы большевик өкмөтү орнойт деген бышык болсо, батыраак эле болсо экен деди. Айтымга караган-да ошондо гана бир жакшылык жышаанасы боло турган көрүнбөйбү...

— Ал да жанын аяп жатпаган көрүнөт го,— деди баятан сөзгө катышпай отурган чоң тончон. Дыйкандын көпчүлүгү большевик жагына кошулду дейт. Жумушчу, малайлар болсо башынан ошол жагында экен.

— Деги ошондой кептер күндөн-күнгө ырбап, буржуйлар өздөрү да чочулап турган көрүнөт.

— Акырын...

Жолой болбосо булар али козголмок эмес эле. Ал жогору жактан келаткан бир караңдаганды көрүп:

— Эми койгула. Бирөө келатат тигинде,— түрүлүп калган этегин түшүрүп,— тарайлы,— деп обдула бергенде, мунукун дурус көргөндөй башкалары да туш-тушка жапырылды.

Бир күнү эртең менен Базарбай, Кабыл болуп үйдө отурушат эле. Бир кезде көчө карышкыр куугандай бир калың чууга толуп кетти. Бул бир майрам күнү. Урунарга тоо таппай, оолуккан мастар.

— Эмне болуп кетти? — деп Базарбай сестее калды. Аңгыча болбой жамырай көчөгө чыкса, жарадар болгон кийиктей жан талашып качып бараткан бир жаман тебетей кыргызга тобу жабылып ышкырып, колуна тийгени менен жиберип калып кууп келет. Жаш гана жигит. «Адам ит жандуу» деген ырас го. Берегинин бети-башында бир ийне саяр чолоо жок, күпчөктөй болуп шишип кеткен. Бир жеринен кан дирилдеп жүрөт. Ошого кара-бай бул шор аяк дагы тиричиликтен күдөр үзбөй жан талашып, бир жерден качып чыккан сыяктуу. Адамчылыктан кеткен түсү менен жан жагына алактап гана карайт. Мына бу бир короодон тартып чыгарып салган дөбө кырга келе бергенде, жабыла кууп келаткан калың кыйкырык артынан кууп жетип, узунунан салып:

— Бей! — деген сөздү беш-алтоо катар айтты да, жапыр-жупур тепкилеп иштетип жиберди.

Жигит эми колу менен жазганууга да дарманы келбей калган. Жаткан боюнча жакадан тартып тургуза түшүп келип, темирдей чоң өтүктөр менен кериле түшүп бетке тепкенде, былч этип барып чалкасынан түшүп турду. Ушундан аркысын не болгонун ал өзү да сезүүдөн калса керек. Баары тең чоң көчөнүн айтылуу бузуктары, боз балдар.

Эгер Степан деген келип ажыратып калбаганда бу жолу мунун аман калышы арсар эле. Жигиттин ымжан гана жаны калган. Кайдан оролуп жеткени белгисиз, мына бу тополоңдун үстүнөн бул карп-күрп чыга түшүп:

— Айланайындар, ушуну мен үчүн берип койгула,— дегендей кылып жигиттин үстүнө түшө калды. Алар мунун сөзүн тыңшабай баратты эле:

— Бузулган иттер, жогол көзүмө көрүнбөй! — деп Степан бардык дабышы менен унчугуп, ачуу менен айланасына жалтылдап карады. Ошенткенде тигилер Степандын катаң түс алганын байкай коюп, кан-жинге тоюп, эми жегиси келбеген иттердей чыга беришти.

Бирөөлөр муну «бедный Степан» дешчү. Бул ага кедейлигинен гана коюлган ат эмес, кемитип айткан сөз сыяктуу көрүнөр эле. Жашы кырктар чамасында, көзү чүңүрөйгөн чарчы бойлуу неме. Махорка менен жедеп ышталган жездей сары муруту бар. Үстүндө өзүнүн боюна жараша чолок сары тон. Кыргыз малайлары муну жакшы көрөт. Өзү да кыргыз менен үйүр, тилге суудай.

— Сени кудай алсын,— деп келет сүйлөгөндө, кыргыз малайларына кезиккен жерде, көптөн үйүр, сырдаш адамдай жайрандап күлүп, шылдың сөздөр айтып келет. Бирок орус кулактар муну жек көрөт. «Степан бузук, ал бир ант урган терсаяк. Ичкен ашыңа карасанайт» — деп мунун көзү жокто бүлдүрө берер эле.

Мында катын, бала деген жок, керт башы. Өзү көрүнгөндүн эшигинде жумуш кылып жүрө берет. Колу бирдемелерге чебер: үй салат, арабанын дөңгөлөгүн жасайт... Кыргыз малайларына жан тартам деп жүрүп, мунун өзү да зыян тартып кала жаздаган жери бар.

Бул мындай: Ушул көчөдө Жакып деген бир малай жигит ачтан өлгөнү жаткан бир качкынга түн ичинде бир чака дан уурдап берет да, эсине келбегенби айтор, ал чаканы тазалабай суу бойдон челекке алып барып илип коёт. Эртеси чакага жабышып калган арпадан улам кожоюну сезип калат. Жакыпты чычырканакка бөлөп өлтүрмөк болуп токойго алып барат. Степан ушунун үстүнөн дагы чыгып:

— Буларды да жан деп жараткан. Сенин өзүңдү ошондой кылса кантер элең?! — деп бир топ күйгүлтүк сөз айтат. Алар Степанды да жайламак болуп тап берет. Ал качып кутулат.

Степан ушул жорукту малайлардын баягыдай бир кечкурун чогула калган жеринде сүйлөп отурду.

— Ачтан өлүп баратса, ар ким кылат муну. Кудай аларды сүйгөнүнөн бай кылып, бизди жаман көргөнүнөн кедей кылды дейсиңби? Андай эмес. Бу жерде кылдай да жумушу жок кудайдын...

— Степан, ашыра чаап кеттиң го сен,— деди тыңшап, тургандардын бири.

— Эмнени? — деди Степан кабагын чытып, үңүлүп жаңкы кишиге карап.

— Кудай тууралуу.

Муну жактырбаган кебете менен Степан кекете жооп берди:

— Ал «кудайың» калыс болсо, кана сени жыргатып койгону? Алар «кудайга» жагып, биз эмне бир эчкисин уурдаптырбызбы? Сен билесиңби жер кимде? Күч ким-дин колунда? Улуктар, өкмөттөр кимдин сөзүн сүйлөйт? Байлар дүнүйөнү кайдан алат? Береги попторду карап көрчү монастырдагы. Сенин карамагыңда бир чейрек жериң жок. Ал тиги монахтар болсо миңдеген теше жерди басып жатат. Бак тигет, гүл эгет, эриккенде сайран курат, кайыкка минип, миңдеген мал монастырдын тегерегинде кыжылдайт буларга өкмөт берет, сыйынып барган эл берет, ал аз келгенсип: «Кудайга сыйынгыла, колуңардан келгенин аянбагыла. Мунун кайырын тиги дүйнөгө барганда көрөсүңөр» — деп алдайт алар, билбеген кара калкты. Ошентип, элдин колунда барын кагып алып, аларды тиги дүйнөдөн үмүт эттирип коёт да, өздөрү бу дүйнөнүн жыргалын сүрүп отурат. Ошолбу адилдик деген? Бали, сен билет экенсиң!..

— Айта бер, кулагыбыз сенде,— деди жаңкы киши, Степандын сөзүнүн чындыгына жыгылыштуу болгондой турпат менен.

- Көрүнүп турган иш. Айтпаса да сокурга белгилүү...

Бир күнү Кабыл кабактан чыгып келе жатып, эки-үч балага кезигип калды. Түн кирген. Булар анын өткөнүн байкап калып, «кайра тартканда болсун» дегендей, жолун тосуп турушкан. Качкан менен кутулбасына Кабылдын көзү жетип турат. Үй бир далай жерде. Курчап алышты. Топтун ичинде башынан өчүгүп жүргөн Сомке деген бала жүрөт. Бир кезде Кабыл мунун кыйыгына тийип коюп, ошондон бери кезенип, бир ыңтайын келтире албай жүргөн эле.

Кечикпей ишке киришип, Сомке менен Кабыл ме-жеке чыкты. Баарынын максаты тигини жабылып ур-макта эмес, анчейин тамашага жүргөндөрү да бар. Бири Сомкеге да болушайын деп келе жатты эле:

— Тийбе, экөөнү коё бер,— деп экинчи бирөө аны тыйып койду.

Мушташкан теңчамал. Ал күрөшкө келгенде Кабыл койбойт. Ошондуктан коюлган шарт мушташуу болсо да, Кабыл тартипти бузуп, адегенде Сомкени бир жолу көтөрүп уруп жиберди. Сол колу менен билектен алып, оң колу менен далыдан чапчып туруп, ыгына сала тегеренип келип, ыргытканда тетигиндей барып түштү. Тигинин ачуусу келип алды.

— Я тебя сейчас!..

Ушул адисин Кабыл жана колдонгону баратканда тиги аткып туруп, бир чеңгел кар менен жиберип калганда, Кабылдын көзүнөн от чагыла түштү. Бетине жабышкан карды түшүрүп, көзүн ачып оңоло бергиче берки учурдан пайдаланып качырып келип коюп өткөндө, Кабыл теңселип барып оңолду. Ушунун артынан Сомкени жакадан алып кыйкылдатмак болду. Ал да сүйгөн жеринен алып жатат. Экөөнүн тирешип турган жери кашаттын түбүндө, бороон жыйнап салган терең күрткү. Ошол арада Сомке оңоло берип, Кабылды шилиден чапчып туруп тартып кетти эле, эскилиги жеткен жаман тондун жакасы дарт этип барып далысынан салаңдап калды.

— Муну коюп мушташкыла! — деди көрүүчүлөр айыгышып калган немелерди келип ажыратып жатып.

Мунун аягы жакшы бүткөн жок. Эртеси Базарбай Кабылды көрүп алып:

— Көзүң эмне томпоюп калган? — деди.

Буга мукактанып барып чынын айтып жиберди.

— Түндө балдар менен мушташып калдым. Базарбай бир топ жемелеген болду.

— Акыр бирөөнүн колунан өлөсүң го сен ошентип жүрүп. Катылбай жүр дегеним качан аларга? Сени шыйрагыңдан сүйрөп барып, токойго муздап салса да, кой деп алып кала турган ким? Ошолор менен теңелесиң, өзүң араң жүрүп...

Базарбай, Асылкан быйыл жаз алды менен Гаврилден чыгып кетсек деген ойдо жүргөн эле. Ошол тууралуу бир күнү түн ичинде көпкө масилет куруп отурушту. Булардын жанында бүгүн Кабыл да бар.

— Ушул баштан бышы кулак кылып койбосок болбойт,— деди Базарбай бир кезде.— Өзүнө айттым. Ал катыны менен кеңешкени кетти окшойт. Башта мындай сөз козгогонумда чендетчү эмес эле, бу жолу ойлонгонсуп калды.

— Андан акы-теги доолап жатпагандан кийин кара башыбызды да бошотпойбу? Сокур тыйын сурабай эки жылдай жанды үрөп, жумуш кылып бергенибиз да же-тер эми. Атасынын акысы болсо да калган жок бизде. Ушуга кылгандагыдай өзүбүзгө кылсак деле кыйратып салбайбызбы,— деп Асылкан мойнун саал кыңырайтып буруп койду.

— Эми керт башыбызды бошотуп чыгабыз го. Мына бу боз үйүндө болуп турат кеп. Бая бир күнү кыңыры-лып калган эле, «күзүндө беш теше жер оруп берейин, үйүңдү бер» — дегенимде.

— Бербесе биз өлүп калмак белек. Бир оокат өтөр жер казып кирип алсак да,— деп Асылкан коломтону карап, бир аз ойлонгонсуп калды да, кийин жагынан — ошого көнө турганбы деги? — деп сурады.

— Беш тешеден арбытып айтсам береби деп калдым. Байкасам, кыялы ошондой. Бул эмне кылсын кыргыздын боз үйүн. Башынан ушундай бирдемеге кереги тийеби деп алган да.

Ушул учурда Гаврилдин оң колтугундагы кошунасынын малайы зып кирип келди. Эл муну «Чоңмурун» дешчү. Ушул аттын капшабынан мурун чын аты ким экенин бул көчөнүн малайларынын көбү билчү эмес. Бирок мынабу ат өзүнө ылайык коюлгандай, эки таноосу талпайган неме эле. Сүйлөсө дабышы дөңгөч кулагандай күрс-күрс этет. Салбыраган узун жүндүү ак папагы жайдыр-кыштыр башынан түшүп көргөн эмес. Элге бул алыстан таанымал.

— Ии, кел Чоңмурун,— Базарбай жанынан орун көрсөттү да, Чоңмурун батпай турганын көрүп. — ары жыйнала бергилечи,— деди.

— Кана, кеп урчу?

Мунун күндөгү адаттан тыш сүйлөй турганы Базар-байга да жонунан маалым эле. Мындан аз күн мурун Түптүн бир топ митаамдары «Он алтынчы жылкы көтөрүлүштү баштагандар» деп бир топ адамдын үстүнөн чагым кылып, карматып жүрөт деп угулган. Ошолор бүгүн атылмак. Чоңмурун казыр ошонун ичинен келип отурат.

— Пенденин башына мындай жамандык түшкүлүк кылбасын,— деди Чоңмурун Базарбайга катарлаша отура берип, сөздү баштагандан.— Ушул капсалаңдын шек-шыбаасын биле сала баягы Жолой кургур бир атты минип алып сызган экен. Муну туюп калып артынан куугунчу жөнөйт. Аттын өлөр-тирилерине карабай сабап отуруп, ажалга айла жок тура, Талды-Суунун бери жагында баягы имерилишке жеткенде куугунчу жетиптир. Ошол жерден эки колун артына байлап уруп, кайра алып жөнөйт... Алып келди. Атыла тургандар отузга жакын экен. Эми андан бул таза, бул күнөөлүү деп ылгаган эч ким жок. «Мынабу» деп көрсөтө бергендеринин баарын эле жайлата берди, тергебей этпей...

— Кайсы жерге атты? — деп ушу жерден Базарбай сөздү бөлүп калды.

— Айтып баратпайынбы. Караколго карай кеткен жолдо, Түптөн чыга бериште бир дөңсөө бар эмес беле?

— Ооба.

— Так ошол жерге жайлады. Көр каздырууга мен баштап, жети-сегиз малай алып барган экен. Тереңдиги киши бою кылып баарына бир гана аң каздырды. Бир жактан бороон-чапкын болуп, өлүп кете жаздап турдук. Жер казылып болгон соң, бир кезде отуздай кишинин баарын тизип, айдап келип аңдын кырына солдаттай кырка тургузуп койду. Өлө турган кишиң башка болот тура. Биринде сур жок. Ошентип коюп көзүң жамандык көрбөсүн, бир убакта батыр-бутур эткенде, аңдын кырында турган немелер ыргып барып түшүп турду. Эрге даба жок экен атаң көрү! Ошондо Жолой кургур жакасын далдайтып ачып салып, кайра кашкайып туруп алып, жулкунуп, ок тийип жаны чыккыча тилин тартпай Семенду сөгүп турду. Ал муну укмаксан болуп табалуу жүз менен гана жылмайып ары-бери басып турат. Жолой акыркы мүнөттө жаны чыгып кулап баратканда дагы бир унчугуп алгандай болду...

— Өлгөн киши өз жанына карап кетти го. Үй-бүлөсүнө жаман болбодубу баарынан,— деди Базарбай кейи-ген калып менен.

— Мен азыр ошондон келдим. Карап отуруп чыдай албайт экенсиң. Карыган энеси, катыны, кызыл чиедей үч баласы калды. Кол арага жарай турган бирөө да жок. Күңгүрөнүп боздоп отурат баары тең. Аркы-берки деп кайрат айткан болдум. Анын үстүнө бүгүн кожоюндары келип: «Короодон көчкүлө» деп кетиптир. Жадаганда катуураак үн чыгарып ыйлагандан айбыгышат экен. Кыштын кыраан чилдесинде шордуулар кайда барсын... Ээ, Базаке не кыласың, андан көрө эптеп эле бир жаз бетин көрүп алсак экен. Митаамдардын шойкому бузук. Ушуну менен эле бүтө турган окшобойт. Дагы бир топ кицганин артынан түшүп жүргөндөр бар көрүнөт. Бул балээден бир айла болуп эле калбаса акыйкаттай турган эч ким көрүнбөйт. Бирөө мына деп көрсөтө салса эле болду. Ал турмак кыргыз малайларына жан тартат деп баягы Степан шордууну да куугунтуктап жүргөн имиш... Аны коюп өзүңдү айтчы. Бошоп кете алгыдайсыңбы Гаврилден?-

— Айтып мен да кулагына салып жүрөм. Боз үйүн ала кетсемби дейм. Жамандашпай келишип кетсем берчүдөй түрү бар.

— Үй деп үйгө деле караба. Бала турбайсыңбы сен, Базарбай. Эптеп эле кара башыбызды бошотсо бизге чоң олжо ошол. Мындай чыгып алып ушуларга кылгандай кыймылдасаң, сага деги жумуш түтөбү. Эми көз ачылды го, мурун кылчу эмес турбайбызбы?

Бул арада сөзгө Асылкан да анда-санда катышып коюп отурду.

IV

Бул убакта кытайдагы качкын кыргыздар туулуп өскөн жерине али келип боло элек эле.

Он алтынчы жылкы көтөрүлүштөн журт нени көрбөдү! Падыша өкмөтүнүн жарактуу аскеринен катуу чочуган эл жан соогалап Кулжа, Кашкар, Турпанга кире качам деп андан да сая тапкан жок. Арып-ачып мүлдө куруп барган элди, кытай өкмөтү мындан

бетер боздотту. Булардан шашканынан эң акыркы колунда калган бүдүрүн, катын-балдарын тартуу кылды. Качкындардын ара-чалаар адамы жогун жакшы билген соң, Текестин калмактары ээсиз койго тийген карышкыр тобундай, эрки менен болду, катындарын, кыздарын көз көрүнө коштоп кетти.

Ошентип кытай жеринен да паана таппасына көзү жеткен соң, кыш күрөөгө карабай, ошол эле жылы кайра тарткандар болгон. Жолду катар поселконун кулак-тары тосуп туруп, сазайын берген... Жер бети селейген өлүккө толуп, ачтык, жыңалачтык тогуз жактан тороп, жандын тобу ач-талаада, капчыгайларда калып, кыямат кайым орногон...

Ал эми кайра жерине келген нени көрдү? Өрт жалмагандай бир кур талаага келип түштү. Баягыда булар үркүп кетээр менен ордунда калган эгин, чөп, кыштоо дебей, кулактар мүлдө кыйратып, бузуп алып калганын өрттөп, сыйпалтып кеткен. Ошону менен эле тынса эмне! Качкындар кайтып жерине келгенден кийин он алтынчы жылы кеги калган буржуйлар, кулактар карательный отряд менен чыгып, элди кыдырып, адамдын оюнда жок санаттарды кылды.

Ушуга жараша да алыскы бир ак карлуу тоонун ара-сында жаткан элге Октябрь кулачы эрте жеткен жок. Ташкенде Октябрь революциясы жеңип чыкты дегенде, Жети-Сууда али убактылуу өкмөттүн доору сүрүп турган. Шапский, Иванов, Шендриков деген комиссарлар Караколго келип, жердик кулактар менен казактарга сүйөнүп адып, эмгекчилер жөнүндө убактылык гана өкмөт эмес, мурунку падыша өкмөтүнүн салып кеткен саясатын улантууга бар күчүн салып жаткан. Падыша өкмөтүнүн Каракол үйөзүндөгү тиректери бир кезде бардык кыргыздарды «он алтынчы жылкы көтөрүлүшкө катышкан» четки бир жемишсиз жерге айдап салып, алардын жерин тездик менен переселенцилерге алып берилсин деп чечим чыгарган экен. Убактылуу өкмөт ушуну коштоп, ишке ашырмак болгон.

Ушул кордукка чыдабай, кийин Ташкендеги жумушчу жана солдаттар депутатынын краевой советине кач-кандардын атынан мындай бир телеграмм жиберилген экен:

«Прежевал үйөзүндөгү Шапский, Шендриковдор болуп, бүткүл Ысык-Көл өрөөнүндөгү качкын кыргыздарды Нарынга айдалсын деп токтоп кылды. Жетимиш беш миң качкындардын өкүлү билдирет: баягыда кытайга качып кеткен кыргыздар кайра тартып, мурунку туулуп өскөн жерине беттей баштады. Жолду катар поселкөлөр мылтыгын сунуп өткөрбөй жатат. Ачтык, жокчулук кысып, ашуунун белинде кырылып жаткандардын эсеби жок. Эгер Нарынды карай жүрчү болсо, сөзсүз мындан бетер кыргын таба турган. Ошондуктан жогорку чечимди тезинен бузуп, биздин мурунку жерибизге, жагини Прежевал үйөзүнө коё беришке чара көрүлсө экен деп сурайбыз».

Краевой совет бул кабарды билер замат Шапский менен Прежевалдагы өкүлдөргө дароо төмөнкү телеграммды согот:

Силердин кыргыздарды көчүрөбүз дегениңерди краевой совет жан чыдагыс жорук деп табат. Бул ишти токтотушка бардык чара көрүүңөрдү сурайбыз. Буга такыр мүмкүндүк болбогон күндө, алардын жол-азыгын күзгү эгинге чейин жеткидей кылып толук камдап берүүңөр керек деп табылат. Калганын кийин көрө жатамакпыз...»

Краевой советтин телеграммы ушундайча. Ал кезде мындан өзгө кылар арга да жок. Бу кезде Прежевал үйөздүнүн тагдыры убактылуу өкмөттүн колунда.

Краевой советке кийин дагы бир мындай телеграмм жеткен.

«Прежевалдагы кулактар карательный отряд чыгарып, качкындарды баягыдан бетер кыйратып жатат. Арачалаар жан жок. Бүрт кетирбей кыйнап, ызалап кескилеп өлтүргөн жерлер да бар. Далилдер: Сарытологойдо, Кең-Сууда, Түргөндө болгон окуялар. Булардын октуу мылтыгынан коргоону сурайбыз. Полномочундар.» (Кол койгон).

Өткөн жылы Алматыда дыйкандардын сыязы болуп, анда мындай токтом чыгарган:

«Улуттук антогонизмин үгүт жолу менен жоюу керек. Мындай таттуулук мүмкүн болбогон жерде, кыргыз айылдарын орустан такыр бөлүп, алар «убактынча» башка жакка көчүрүлсүн. Бул жөнүндө нааразылыктан кагылыштар чыгарбай, алдын алыш үчүн Прежевалдагы дружин, рота жана казактардын составын көбөй-тип, адам жүрө турган капчыгайларга посттор коюлсун».

Бул токтом кулактардын кандай умтулушун далил-дейт?— Бир элди түбүнөн айдап салып жер-суусун алып, алардын элдигин биротоло жоюуга бет алганын көрсөтпөйбү?

Мына, өлбөгөн киши жаркыраган жазды да көрдү. Дыйкандар аттарын семиртип, бүгүн-эртең кошко чыгабыз деп турган.

Түптөгү малайлардын көбү жаз алды менен баталаш-кандай чыгып-чыгып жоголгон. Базарбай көчүп кеткени-не да бир айча болду. Бул көчөдө малай аттуудан Семён митаам дагы бир кара бала менен Кабыл гана калган. Түпкө бул Кабылдан бир жылча мурун, кан күйүп турган кездерде келген, аты — Тилекмат. Көзү көмүрдөй кара, бекенерээк келген, чымыр, бышык бала. Бу да жетимчиликтин тогуз казанына кайнап бышкандын бири. Алаканынын ар кай жеринде мүйүздөй катуу чорлору бар. Семёнго арзан киши жакпайт. Не бир менменсиген жигиттер жумушуна чыдабай кетип жатканда, жалгыз ушул туруштук берип калган эле. Өзү кичине туруп, кай-кайсы жумушта чоңдор менен барабарлыгы, чыйрактыгы далай мужуктарды таң калтырган.

Кабыл экөө кээде түрмөдө күзөтчүнүн кайтаруусунда туруп, четтен келген кишиси менен сөз катышып турган күнөкөрлөрдөй ар ким өз дарбазасынын алдында маңдай-тескей туруп гана, алыстан үздүк-создук сүйлөгөн акырын гана шыркырап турат. Жымжырттыкты белгөн бар дүйнөдө жалгыз дабыш ушул.

Көп болду. Гаврил кезек-кезек махоркадан ороп, папиросун буркурлатып коёт да, буралган түтүндөрүн ээр-чий карап, алда кандай бир терең ойго түшүп кеткендей болот. Кабыл болсо күнү бою түйшүктөн кажыган денеси салмактанып, кабагы катып, уйку басып, аргасыздан чыдап отурганы. Эки көзү кыпкызыл. Эгер мүнөттө муну кандай шартта туруп укта десе да баш тартпас эле. Мейли күрөккө сүйөнүп аягың менен тик түр десин, мейли короодогу чылага жатып укта десин, айтор мындай ыраким колго тийсе тебетейин асманга ыргытар эле.

Гаврил бир кезде жанында турган бир кружка менен самогондон чөмөрүп жутуп жиберип, «пих!» деп ачуурканып алды да, дагы сузуп алып капортосунан келген самогонду Кабылга сунду. Ал муну эмне кылам деген-дей суроолуу түс менен карай бергенде:

— Ич, уйку келбейт,— деди.

Ушундан улам, Кабыл менин абалымды бу да түшүнүп турган экен деп ойлоду. Мындан кийин бир аз туруп, дагы жаңкы идиш менен самогон шыркырап турган жер-ден тосуп алып, тамактын тузун көргөндөй даамын татып, тамшанып койду да, отту тарт деди. Кабылга ушуну менен үчүнчү казан. Ал отту тартып, өчүрүп болгон кезде, шыркырап турган трубанын учу сарыгып кыбылжып барып токтоп калды. Казандын үстүнө көмкөрө шыбап салган челекти омкоруп алып жиберип:

— Айда, тарт,— деди Гаврил.

Казандын капкагын жулуп алар менен үйдүн ичин ысык буу заматта каптап, Гаврилдин өзү кайда жүргөнүн Кабыл көрбөй калды. Ыкшырайган жалгыз терезе-ден буу тумандай оргуп жатат. Кабыл казандагы борокудан эки чакага мелтирете сузуп алып, эшикти карай калдастап жөнөй берди. Тыш көрдөй кара. Жаздын күнү, жер жүзү көшүлгөн коюу тынчтыкта. Кетип баратып бир кезде бутун алда немеге уруп алып мүдүрүлүп кетти. Көзүнө эчтеме көрүнбөй жолду болжоп гана кетип баратат эле. Жаңкы мүдүрүлүштө сол колундагы чака чайпалып кетип жамбашы ысый түшкөн. Артынан чаканы таяна жыгылганына кубанды.

Чочколордун камагына жетип эми көтөрүп куя берем дегенче ысык чаканын түбү чыдатпай, кайра жерге коё койду. Тигилер чычкыланып коркулдап турат. Бирок ашмалтай болгон капырлар бороконун ысык экенин жакшы билет. Ошондуктан куяр замат баш сала шалпылдатып ичип жибергендиктен куйган борокуң аштоого кыйын. Ошентсе да, айтор ушул жерге төгүш милдет болгон соң «эмне болсоң ошол бол» деп кашаадан ары карай кулата берди.

Ушул эки чака менен үч жолу барганда казандагы бүттү. Эми кайната элек жаңы бороку ташымак. Бул алдыңкы үйдө, баягы кемпир жатчу мештин түбүндө. Бир жумадан бери кордоп ачытып жаткан киши боюндай эки челек эле. Үй караңгы. Жандын баары уйкуда. Ортоңку эшик аркылуу төркү бөлмөдө көшүлүп уктап жаткан кишилердин акырын гана бир калыптуу бышылдаган дабышы келет. Мештин үстүндөгү кемпир ойгоо жатканбы, же жаңкы дабышты сезип ойгонуп кеттиби, Кабыл кирип барганда жөтөлүп коюп, ал кайсалап барып бороку турган челекти калдыратып киргенден кийин тим болуп калды.

Казанды кайта толтурган соң челекти көмөрүп шыбап жиберип, отту балбылдата жагышты. Дагы баягы жымжырттык... Самогон трубадан жылжып ага баштады болду, Гаврил чөмөрүп алып иче берет. Көзү Кабылдыкынан бетер кыпкызыл болуп канталап алган.

Ушул казан — эң акыркысы.

Бир кезде таң шооласы билине баштады. Булардын жумушу да жакындап калган. Ушул убакта Гаврил бая-гыдай кылып самогондун акыркысын татып көрүп:

— Тарт отту,— деди да башкасына карабай, чакада-гы самогонду көтөрүп алып кете берди. Челекти Кабыл бузуп, борокону ташый баштады.

Муну болгон соң уктамак болду да кайтып артын ойлоп жумушту биротоло бүтүрүп таштап, анан бир жо-лу жатайын деди.

Короодогу малдарды жайлап, суу даярдап самоорго отун жарып, баарын орундап болгондон кийин, баягы Базарбайдын тамына келип чечинбей этпей кулай кетти.

Жаңыдан эле көзү илинип кеткен. Бир убакта:

— Эй, тамак ашесенчи! — деп шайтандай болгон бир эки кыз башына келип туруп алыптыр.

Мунун бири маңдайда бир кошунанын кызы. Мына бу сөздү кыздар ичинен чыгарып турганын билди да:

— Барбаймын, кеткиле! — деп уйкуда карамыгып, чатырды башына чүмкөй түштү.

Кетер эмес. Кужулдашып тынчын алып туруп алды. Гаврилдин кызын көбүнчө кутуртуп турган жанындагы бейбаш.

— Смотрика! — деп сөөмөйү менен Кабылдын бутун көрсөтүп каткырып калышат. Ошенткенде тиги:

— Кандай кудай урган немелер эле,— дегендей кылып, аягын орусчалап: — Ухади отсюда! — деп, кыздар жагына ала салып одурая бергенде, тигилер селт эте түшүп каткырып алып жөнөй беришти.

Кыргызчаны көп билишпейт. Ошентсе да тигинин жаман айтып жатканын түсүнөн байкагандай болуп, дыргып качып барып кайта келип:

— Сен кудай,— деди бирөө.

— Ооба, мен кудай...

Башыю көтөрө түшүп келип, жаңкыдан катаңырак түс менен:

— Кет, а-то энеңе айтам? — деди Кабыл. Жаансыз күндөрдө бул дайым тышка жатар эле.

Базарбайдын тамынын алдында бир дөңсөө бар бол-чу. Короонун чети. Муну Кабыл күнү бүгүн унуткан жок.

Ушул дөңдүн түбү — Кабылдын жатагы. Ушул жер-ден күндө таң заарынан туруп кетип, узунду күнү тынымсыз түйшүктүн артынан салпактап жүрүп, үйүр алган дөңүн жатарда гана келип бир көрөт. Негизги төшөнчүсү — үзүктөй далдайган бир оор кендир чатыр. Эртең менен болгондо муну бүктөп алпарып, Базарбай-дан калган жаман тамга коюп коёт. Тамдын ичи-тышы түрдүү нерседен куралган ирик-чирик. Минтпесе чочколор тытып таштайт. Алар чатырга каны кас. Кээде Кабылдын жаткан жерине шимшип келип тумшугу менен түрткүлөп, ал тура калып шыбагасын бергенче чатырды сыйра качып кетишчү.

Бул Кабылдын жанына жалгыздык батып жүргөн кез эле. Күндө бир калыптан жазбаган өмүр! Жан сырыңды айтар жакының жок, кээде мемиреген жумшак түндөрдө жалгыз отуруп алып, касырет-кайгы менен ыйлагың келет. Бирок Кабыл кандай шартка түшсө

да, мындайга салынган жок. Максатына жакын калган адамдай тиштенип чыдап жүрө берди.

V

Кош чыгарда Гаврил дагы бир малай алган. Кабелтең келген бир кара жигит. Бөктөргөн чапандай салактаган коюу кара муруту бар. Аты — Жумагул.

— Кандай кожоюнуң? Өзүң көп жүргөн экенсиң, билесиң го сырын? — деп сурады келген күнү Кабыл-дан.

Сүйлөгөн сөздөрү көбүнчө орой.

— Жакшы деп мактай албаймын. Өзүң жүрө көрөсүң...

Колунун чорлоруна, жумуш кылышына карап: «сен да далайдын эшигин көргөн немесиң го»,— деди Кабыл ичинен. Үстүндөгү чубалган кең кара таары жакында гана бир орустан чыгып келгенин далилдеп тургандай.

Айтор, не болсо да бул келгени Кабыл жалгызсыра-бай тунуп калды. Бир жаман жери — бул кош айдап бүткөнгө чейин гана сүйлөшкөн. Ушул жагы Кабылдын ичин өйүп жүрдү.

Жумагул келгенден бир жумага жетпей кош чыгарылды. Сокодо — төрт ат.

Түптүн батыш жагында дугадай иймейип барып көлдүн ортосун карай созулуп кеткен бир эни-чени жок кең талаа бар. Атактуу Ак-Куйрук деген жер ушул. Бу жерге Түп дыйкандарынан эгин салбаганы болбойт. Кайрак. Өзүнөн бөлөк бир тал чөп чыгыш арам. Жаан жакшы болгон жылы бу жердин эгинин ала албай калат. Бул жерде Гаврилдин сегиз теше жери бар. Үч тешедейи так көлдүн жээгинен айдалат.

Бир түнү Жумагул менен Кабыл экөө жалгыз чаканы можуга серейтип асып коюп, жылтылдаган оттун тегерегинде гана жымжырт отурат эле. Арабада байлануу турган аттардын күрт-күрт чайнаганы угулуп турат. Айлана тыптынч. Бир калыпта сыдырган жумшак жел менен теңселген куурайлар акырын гана шуудурайт. Алда кайда бир сууларда караңгы түндү калтыратып чардаган бакалардын дабышы, күүгүм тартып дылдырап, учуп жүргөн коңуздар алда бирөөлөрдүн алыстан жибектей созолонгон ышкырыгы — ушулардын баары келип адамдын жүрөгүн элжиретип, ойго түшүрүп алда кандай бир нерселерге куса кылгандай болот.

Тетиги көлдүн аркы өйүзүндө адамдын оюн бөлүп, карарып турган бир терең кашатта, бул дүйнөдө бөтөн жаралгандай жалгыз от бир эсе жылт этип, бир эсе жоголуп калат. Береги көк тиреген эки тоонун ортосунда башы Кытайга тирелип, аягы көз жетпей мунарып жоголгон — Ысык-Көл. Өзү терең ойго чумулуп: «Көп болду. Байыркыдан бери мындайдын неченин көргөнбүз» деп тургандай...

Жумагулдар тамакты чыгарып иче баштаган. От өчкөндөн кийин каптын үстүнө кесип койгон бөлкөлөр күңүрттөп көрүнбөй калды. Жумагул экөө гана. Алёшка болсо күүгүмдөн тоюп жатып алган. Ичип отурган-дары — балыктын сорпосу. Ар ким өз идиши менен сузуп алат. Ал бүткөндө кружканын түбүн капка бир жанып коюп кайра

сузуп алышат. Жумагул кээде муну барк кылбай, ошол бойдон алып барып чакага сала берет. Мунусун кээде артынан өзү сезип калса да, кайтып өзүн өзү коштоп коючу.

— Чёрт с ним, баары бир, биз кайсы...

Бир убакта Кабыл каптын үстүнөн балык издеп сыйпалап барып колу кур чыкты. Бул эмгеги сая кетерине тигинин көзү жетип турган эле.

Тамактан кийин аттардын чөбүн жаңылап койду да, кечикпей экөө жерге томпоюп кетти. Кабыл уйкуга кетип баратканда, алда кайда бир жерден ышкырык менен созолонтуп, обон салып турган бирөөнүн дабышы кулагына келип турду да, бир аздан кийин муну сезбей калды.

Бир кезде Жумагул ойготуп жүрөт. Таң белгисинен али кабар жок. Бирок күндө туруп жүргөн маалы. Муну Кабыл бир жылдыздан байкап алган.

Аттарды көлдөн сугарышчу. Экиден, үчтөн коштоолору менен самсаалап жөнөп беришти. Кашаттан тоңкочуктап кирип барганда көнгөн аттар ээрдин төшөп көлгө кирип кетти. Таң алдында басылып келаткан тол-кундар жээкке жетпей, өксүп кайтып жатат. Бул убакта торгойлор асман түрүнө бийик чыгып алып, сансыз үндөр менен безелентип айдап калган.

Булар кайра келип сокону кошкон кезде, бул жалганда жок сулуулук менен маңкайып, таң сергий берди. Алдыңкы эки атты дайым кошчу. Жумагул өз карамагындагы аттарын мурда кошуп жиберип, чубалган камчысын асынып буурсунга барды да:

— Ну, болдуңбу? Давай,— деп жоон дабышы менен күрс этти.

— Азыр, мына.

Кабыл бирдемени үзүп алып, бир аз буйдалып калган эле. Жанында турган эки ат башын кулжуңдатып тиштешип коёт.

— Э, ботом, сен эмне балаа кылып жатасың? Таң атып кетпедиби сен болгуча.

Кабыл алдыңкы эки аттын божуларын колуна алды, ушул кезде Жумагул «нөө» деп, узун камчысын булгап калганда артынан жер баспаган семиз аттар чирене түшүп, дүкүлдөп жүрүп кеткенде жаңы чымдар жыландай буралып жондонуп кала берди...

— Прамо!

Ушундан аттарды шашкеде бир, түштө бир тойгузуп алганы менен иңирге чейин айдашат.

Бир күнү кечинде, кошту чыгаргандан кийин, Кабыл түн катып Гаврил менен үйгө (Түпкө) кетти. Жолду катар кайра Гаврил менен бирге келем го деп ойлоп бараткан. Андай болбой, бул өзү жалгыз кайтты. Кабыл арабаны чегип эми жөнөгөн жатканда, Гаврил жанына басып келди да:

— Башкы эки жолдон жаңылбай салып алсаң, ары жагын өзү да таап барат,— деп кала берди.

«Өзү» дегени — отуз жыл араба тартып адис болгон тору ат. Атам заманынан бери бу жакка нечен келгендир.

Гаврилдин эскерткен жолдору Ак-Куйрук талаасы башталган жерден эки жол айрылчу. Барган сайын мунун ар биринен колдун тарамышындай тарамдалып нечен жол кетет. Бу жолу Кабыл оң жак айрылышка салышы керек. Сол жаккы жол менен бара турган жерин айдап бүткөн.

Тору аттын эки таалай болоор себеби да ошол эле.

Түн көөдөй кара. Жүрүп келет. Түптөн эки чакырымдай узаган соң, бир топ кашаттар кезигип отурат. Ушундай көп кашаттын бирине кире берген жерде көрбөй калып, каршы келаткан бир араба менен кагылышып өттү. Алачыктай калдайган бир неме ачууланып, арабасын токтотуп коюп, Кабыл менен өлбөгөн жерде калчудай болуп келатып, кайтып жүгүн оңдоп алып, оозуна келгени менен сөгүнүп жөнөй берди. Эгер ушул неме Кабылдын ким экенин билгенде кеп башка болор эле деп ойлойм.

Көп кашаттар түгөнүп, эми кыйырсыз талаага түштү. Ушул убакта кылчайып кийин караса, посёлоктун оту жылтылдап, алда кайда калган экен. Тору бир калыптан жазбай лөкүлдөп келет.

Бир кезде баягы Гаврил айткан эки айрылышка келгенде кишиден эстүү жаныбар кайсыга түшөйүн деп сураган немедей, кибиртиктеп аярдай калды. Муну Кабыл торудан улам байкап, эңкейип жолду карады да, божунун оң жагын чоюп койду эле, эмкисин өзү түшүнгөндөй камчы салбаса да башын бир чулгуп алып ылдамдай берди. Мындан аркысын тиги да тору аттын оюна койду. Анда-санда жерде бир дүкүйгөн коштор көрүнөт. Түн ортосуна жакындап калган.

Кабыл баягы эки жолдун айрылышынан өткөн соң кечикпей уктап калган. Көп жүрдү... Бир убакта башын көтөрүп караса бир коштун жанында турат. Арабада турган аттардын бири Кабылды жеткирген торуну таанып окуранып жиберди. Тору да тааныш дабышы менен окуранып жооп берди. Жумагулдан дайын жок. Ал бир чатырды оронуп, мына мында корулдап жатат. Өлгөн немедей уктаган. Атты чыгарып, арабадагы чөпкө байлап, Кабыл да уйкуга кетти. Бир тук эттиби, жокпу, айтор:

— Тур! Убакыт болуп калды,— деп калбалаңдап ат-тарды чечип жүргөн Жумагулду көрдү. Алешкадан дайын жок, бул абдан уйкусу канганда гана шашкеде туруп, тырмоокко минет. Кабыл экөө кас.

Кабыл менен Жумагул күн аркан бою көтөрүлгөн кезде кошторун чыгарып коюп, тамактаналы деп жат-канда, тырмоогун токтотуп коюп Алёша да келди.

Ушундан бир айдан кийин «пасха» майрамы келди. Кыргыздар муну «кызыл жумуртка» дешчү. Кош аяк-тай жаздап калган кез. Күнү-түнү тынымсыз чиркөө даңгырап, аягы бир жумага созулган майрамдын эгичеги болгон жок. Түптүн алдындагы жашыл токойлор, суу бойлору, көпүрөлөр май айындагы кулпурган гүлдөй кийинген кыз-келиндерге, боз

балдарга толгон. Булар эки жактан келип кошулуп балалайка ойноп, гармон тартып ырдап, дүнүйө чиркинди шапар тээп жаткан чагы.

Майрамда Кабыл үч күн үйдө болду. «Бай менен байбиче урушта болсо, кул менен күң куймакта» дегендей, өмүрдө мындай эркиндик тийген эместир! Тилекмат экөө да кошулуп алган. Үч убак аттарды сугарып, суу тартып келип, отун жарып, самоор кайнатып бергенден башка убакыттар булардын эркинде.

Экөө майрамдын биринчи күнү эртең менен кыдырып жумуртка жыйнап алалы дешти. Бул жагы Кабылга жакшы тааныш болбогондуктан адегенде Тилекматтан жөнүн сурады.

— Адеп барганда кандай дечү эле?

— Христос Воскрест.

— Муну сен айтасыңбы, мен айтайынбы?

— Экөөбүз тең эле айтабыз. Мейли, атасынын көрү. Бергени берер, бербесе биздин эмнебиз кетип жатты.

— Давай эмесе, жүр...

Кыдырып келишет. Адегенде көчөнүн бир жагы менен жүрүп отурду да, кайра тартканда таштап кеткен экинчи жагына салышты. Көчөнүн орто ченине келгенде бир чоң көк үйгө киргенде, жумшак төшөктө жаткан бир сулуу жаш аял:

— Бул силердин майрам эмес да,— деди күлүмсүрөп, чыканактап жаткан калыбынан козголбой туруп. Жуп-жумур келген аппак, эттүү балтыры кирсиз шейшептен кылтайып аз чыгып турат.

Мына бу сөздүн чындыгын ичинен туура тапса да:

— Ошентсе да баарыбыздын «кудай» бир эмеспи? — деп койду Кабыл. Келин кайта жооп берүүнү керексиз тапты көрүнөт.

Бирок «христос воскресити» бул экөө чын дили менен эмес, бир жумуртканын айынан айтып турган амал экенине тигилердин да көзү жетип турса керек.

Ушул көчөнүн аяк жагында Турсунаалы деген да бир кычы моюн кара бала бар эле. Экөө жаңкы үйдөн чыккан соң, ушуну тапмак болушкан. Бирок барып таппай кайтышты.

Түшкө жакын Семёндун короосуна келип, самандын түбүнө күнөстөп отуруп алып, жыйнаган жумурткаларын жей башташты. Мындай ээн жайда шарт колго тийген эместир?! Тилекматтын кожоюндары алда бир жакка конокко кеткенби! Айтор экөөнөн башка бул короодо жан жок экен.

Койнундагы жумурткаларын бирден алып чыгып жерге коюп жатып:

— Чегиштиресиңби? Кел? — деди Тилекмат, бирин тишине тыкылдатып көрүп.

Ар бири ончактыдай жумуртка жегенден кийин Кабыл:

— Эми көп жебейли, сасык кекирип калабыз.

— Жумуртка жеп көргөн жок белең мындан мурда?

— Жегемин го. Мынчаны ким жеп көрүптүр.

— Калганын ушул саманга көмүп коюп, кечинде келип жейли,— деди Кабыл.

Бирок бул күнү кездеше албай калды. Эртеси түш ченде барса Тилекмат короодо күйпөлөңдөп бирдеме кылып жүргөн экен. Тигинин келгенин көрбөй үймөктөн айлана берип, огород жакка кирип кетти. Кабыл артынан баргандан кийин көрө коюп:

— Ой, эмне болдуң сен? — деди кечигип келген энесинин алдынан чыккан жаш баладай жайраңдап. Мен бир жакка кеттиби деп ойлодум эле сени...

— Жумуш чыгып калып, бошобой жаттым.

— Бир кызыкты билесиңби сен? — деди кечээ күнү отурган жерди карай Кабылды баштап жүрүп калып.

— Жок, эмне экен?

— Кечээ саманга көмүп кетпедик беле жумурткаларды?

— Ооба.

— Бир убакта келсем, ошол жерди чочко түрткүлөп жатыптыр. Бир тобун кыйратып салган. Ал ошентип жатканда, мен үймөктүн түбү менен шырп алдырбай бугуп калды да, келтек менен келтирип туруп жон талаштыра басып калдым. — Жымыйып коюп: — Байкабапмын, чочконун чыңырганын угуп, Семёндун кызы жетип калыптыр. «Эмне айтам» деп, араң кутулбадымбы калп айтып.

Үймөктүн түбүнө отуруп алышып, чочкодок аман калган жумурткаларын жей баштады.

— Биз талаага чыгып кетебиз эртеңден баштап,— деди Кабыл, бир жумуртканы аарчып оозуна салганы жатып.

Ушундан кийин ал Тилекматты экинчи көргөнү жок. Бирок бир айдан кийин, бир күнү талаадан келип издеп барса, Семеновдун катыны муну келген оюна түшүнө коюп:

— Ал жок,— деди.

— Кайда?

— Бизден чыгып кеткен.

— Сапсим кеттиби?

— Да.

Экөө баягыда бир отуруп маектешкен жер көзүнө жылуу учурап бир улутунуп алды да, өткөнгө өкүнүп кайра тартты. Бул кезде Жумагул да чыгып кетип, жалгыздык чындап жанына батып жүргөн.

Кош жыгылгандан кийин күндө түн ичинде Түптүн алдындагы сазга келип, Кабыл ат кайтарчу болду.

Ушундай көп түндүн бири. Түн ортосуна жакынубакыт. Аттарды бая бир ийрип түгөлдөп коюп, бир дүмүргө кыйшайган бойдон Кабылдын көзү илинип кеткен. Бир оокумда селт этип башын көтөрүп караса тегерек жымжырт. Алдынан сыз өтүп бир жак өңүрү ымдалып калган. Кечинде бир эки киши мына бул төмөнүрөөк жакка келип, аттарын тушап жатат эле, алардан дайын жок. Жапан талаада жалгыз өзү. Түн караңгы. Чуркураган бакалардан башка шырп эткен шыбыш жок. Кабыл ары-бери чабыттап, бул чөйрөнүн баарын чалып чыкты. Ойлонот. «Бу тушамыштуу немелер кайда кетти? Бир сур кунандан башканын баарына тушамыш салба-дым беле?..»

Ушул кезде кашат жак эсине түштү. Быяк — эгин. Аттар өгүнү бир жолу татканып калган эле. Ээси көрбөй калганы ошондо чоң абийир болгон. Жоон санына чейин түрүнүп, бир кара суудан кечип алды да, жүгүрүп дөңгө чыкты. Жогору жакта төшкө жакын бир байдын тегирмени бар эле. Ушуну карай кашат бойлоп жүрүп келет. Кезек-кезек токтой калып, эки жакты тыңшап, карарган бирдемелерди жата калып караса, дүкүйгөн чийдин дүңгөлөрү болуп чыгат.

Ошентип жүрүп, таңга жуук бир коктудан тапты. Ал-да кайда, төшкө чыгып кетиптир. Баарынан эгинге түшпөгөнүнө зор кубанычта болду.

Жайдын капортосу болуп калган ченде бир күнү Кабыл Гаврилден качып чыкты. Буга себеп мындай: ушул көчөнүн аяк ченинде Петр деген бир көпөстүн баласын— 16-жылкы көтөрүлүштө талаадан кармап алып, кыргыз өлтүрүп кеткен экен. Кийин иликтеп келсе, ошол өлтүргөн киши Кабылдын жакын «тууганы» имиш! Ошол үчүн Кабылдын канын ичмек. Дагы бир далили бар. Ошол үчүн муну өлтүрөм деп, Гаврилдикине бир-эки сапар келгенде ал, мунуң жаш деп «убалынан» коркконбу, же малайсыз каламбы деп артын ойлогонбу, айтор ага бербей койгон экен. Ал көнбөйт. Талаадан кармасам да акыры өлтүрөм деп кекетип сүрөт. Муну Кабыл кийин сезип калып качып чыкканы ошол болду. Бул кезде бирин-серин кишилерди өлтүрө коюш алы тыйыла элек. Артыкча Кабыл өңдөнгөн жалгыз аяктарды жайлап салыш кымбат эмес эле.

Кабыл уурданып эл жатканда чыккан. Түптүн чоң көпүрөсүнөн өтө бериште бир жаны чыкты дейсиң, өмүрдө мындай коркуп көргөн эместир! Ушундан өткөн соң элсиз талаага салды. Караңгы түндү жамынып, эрбеңдеп жүрүп келет. Бир түрдүү белгисиз коркунуч менен жүрөк алып-желеп. Кезек-кезек жан жагына карай алактап коёт.

Түптөн узап кетти. Бир кезде колкулдаган чоң өтүгү бутун жоорутуп жүрө албай калган соң чечип, колтук-тап алган. Ушул кезде жаан төгүп жиберди. Жакында ачылар эмес. Төгөрөктүн төрт бурчу текши бүтөлүп алган, элсиз талаада шимшилеп, мына мында бир кубарган ит жүрөт. Кабыл коркуп кетти, берки чочубайт. Түрдүү нерселер оюна келди.

«Бул эмне кылып жүргөн ит? Алда кутурган немеби? Киши этин көп жеген ит кутурат дешчү эле...»

Асман сөгүлүп жаткандай тириде жок катуу дабыш менен күркүрөп келип, бирде жарк эте түшкөндө карай калса, кубарган иттен башка жан көрүнбөйт. Бирде жакын, бирде качык. Жердин баары чылпылдаган суу.

Жүрүп келип, бир кашатка кире берсе, так алдында бир киши турат. Анча болбосо, бакырып жиберүүгө да даяр эле, көрсө бир өтүгү колтугунан түшүп кетип, таманы менен тик тура калыптыр. Коркуп келатып, муну байкабаган.

Бир мезгилде караса, тоонун этегинде кара жолго келип калган экен, алдынан бир араба чыгып, жалт этип таштын түбүнө жата калды. Жакын келгенде көрүп, кеч камынып койду белем. Араба да бир тумшуктун имерилишинен, капыс жерден чыга түшкөндөй болду. Көрүп калдыбы деп, кыпылдап турат. Аяңы жай. Келатат. Эгер тушума келгенде бирөө түшө калып, бери карай жүрчү болсо, бура тартып качайын деп турат. Бел байлаганы төмөн жагында бир былкылдаган саз. Алыс эмес. Мылтыгы болуп эле басып салбаса, жөө кишиден бирдеме кылып буйтаймын го деп турат. Ат бу саздан жүрө албайт.

Ушинтип эки таалайда турганда мунун багына бир кезде, чүмбөт араба жанынан кыйгап өтө берди. Кабылдын жүрөгү кабына келе түшкөн экен. Туруп алып жолго түштү...

VI

Россиянын борбор шаарында совет өкмөтү орноп жаткан кездерде, Тянь-Шань өңдүү жол катнашы жок бардык байланыштан чет айлык алыста жаткан ак карлуу тоонун арасындагы элге революция серпиндиси али жеткен жок эле. Убактылуу өкмөт көпкө таймашып, он сегизинчи жылы июнда Алма-Атадан Товлон отряды келгенде гана кулады.

Буга чейин Караколдо Попелявский офицер башкарган бир гарнизон бар болучу. Прежевал уездинде Октябрь революциясы орногондон кийин да казак-орус актары, жердик кулактар, соодагерлер далайга дейре тынчтык бербей нааразылыгын көрсөттү. Далай көтөрүлүш жасашты...

Жаш балага чейин эстен кетпей турган жорук. — Он тогузунчу жыл, июндагы көтөрүлүш. Ушул кезде Нарын-кол, Капал, Жаркент, Калжаттарда согуш майданы күчөп, кан күйүп турган. Соңку кездерде Караколдогу кызылдардын көбү бул согуштарда бөлүндү болуп бытырап кеткен. Ошонун артынан иле-сала, Прежевал уездине караган Түп, Ак-Суу, Покровка, Николаевский сыяктуу үч-төрт ири поселканын кулактары башынан байланышта болуп келген Кулжадагы казак-орус кулактарына кабар берет. «Караколдогу кызылдар туш-туштагы майданга тарап кетип, аз гана киши калды. Булардын ок-дарысы, курал жабдыгы жок, келчү болсоңор эми келгиле. Биз Түп, Ак-Суу, Покровка, Николаевский поселкаларынын бардык адамдары силерге жардам берип, жоого силер менен бирге аттанып чыгабыз. Ошентип эми Кара-колду алып коюш кымбат эмес...» деген кабарды жеткирет.

Чынында да бул кезде Караколдо кыркка жетер жетпес аскер калган эле.

Жогорку кабар жетер менен мурунтан кулагын тигип отурган Кулжадагы казак-орус актарынан эки жүздөй киши Тянь-Шандын тоолору менен бүгүп отуруп, күндөрдүн биринде түн катып Түпкө кирген. Мында бир күн токтоп, жогорку поселканын баарына кабар берет, күн мурун күтүндүрүп, куралдандырып, сөздү байлап алып, 19-июнда калың кол менен Караколду бет алат. Чабуул. Каракол калың жоонун кучагында камалып калган...

Такай согуштан кийин, бешинчи күн дегенде бандиттер Караколдун шайын кетирип, ат коюп, эми шаарга кире турган болуп, камап кирип келди. Кызылдардын ок дарысы бүтө жаздап калган. Так ушул мезгилде, Жыргалаң тарабынан ок жаадырып, ат коюп, чаңдатып келаткан бир топ көрүндү. Муну көргөндө Караколдогу кызылдар ого бетер шашып калган.

Мындан бир жумача мурун Жылаңачка (чыгыш жактагы Кытай чек арасына) актар келиптир деген кабар менен бир отряд кызылдар кеткен экен. Отряд Жы-лаңачка барып, эч бир душманды учуратпайт. Булар ан-да кандай жетти ошондой, Караколдо Кулжадан казак-орустар кетти деген кабарды уга сала, күн-түн дебей ызгытып, кайра жөнөп, үчүнчү күн дегенде Караколго кирип келет. Береги ат коюп келаткан ошолор экен. Муну караколдуктар адегенде өздөрүнө карай беттеген душман экен деп чочуп калып, соңунан тааныган.

Кеч бешим ченде кызылдар күч алып, чогулуп, бандиттерди кайра жапырды. Ошондон отуздай кишини тут-кунга алып, калган-катканынын артынан түшүп: Кызыл-Кыя, Нарынкол, Текес аралата күндөп-түндөп жанын көзүнө көрсөтө кууп жүрүп, бир тобун жолдо катар жайлап, акыркы бирин-серин калганын тетиги Кытайдын жеринен ашыра, чыгышка чейин сүрүп барып кайткан.

Ушул окуянын артынан кечикпей, Караколдо чрезви-чайная комиссия менен полевой суд уюштурулуп, актардын көтөрүлүшүнө катышкан Ак-Суу, Покровка, Түп поселкаларындагы бузуктарды текшерүүгө киришти. Түпкө бир отряд кызылдар келип, жанакыдай адамдарды камакка ала баштады.

Ушул тушта Кабыл дагы Түптө, баягы Гаврилде болучу. Мунун колуна кайта айланып келгенин баяндап зарылдыгы да жок. Айтор колуна дагы бир түшкөн. Казак-орустардын Түпкө келгенин да көргөн. Мына бул окуянын учурунда бул Сары-Булакта чөп чаап жүргөн. Тергөө жүрүп, бандиттерди камап жатканда үйдө болду.

Бир күнү шалактаган карагерчен бирөө дарбазадан дарп-дүрп кирип келип, эшиктин алдына ойдолотуп тура калып:

— Тёронов! — деп кайраттуу табыш менен чаңк этти. Орус жигит; Бүткөн бою жаркылдаган жарак-жабдык.

Ушунун алдында Гаврил арак ичип, көзү кызарып, бирдемеге күйүп отургандай болуп турган.

— Я! — деп үйдөн ыргып чыкты.

Бул, атчандын алдына түшүп, жөө, дарбазадан мындай узап баратканда, баягыда өзүнүн катып жүргөн бир кылычын асынып, карагерин минип, казактарга кошулуп кызылдарга каршы согушка кеткени Кабылдын эсине түштү.

Кабылдын катарында, кошунасы Караска дечү дагы бир митаам бар эле. Жанакыга бу да катышкан. Ошентсе да эмне себептен экени таң, айтор бул камалбай, аман калды. Бир күнү кечке жуук Кабыл тору ат менен сууга баратса, ушул Сары-Булактагы чөп чабыштан келе жатып Кабактан учурап калды. Кабылды тетигинден тааный коюп бир түрдүү болуп, өңү бузула түшүп:

— Ой, Гаврилди аттыбы деп Кабылдын жүзүнөн бирдеме издегендей оозун ачып, аңырайып калды.

— Жок, ата элек,— деп ал өтө берди. Экөөнүн ара-сында мындай өзгө сөз болгон жок. Сыягы бул Гаврил тууралуу Кабылдын мурун эч кимден кабар билбей «эм-не болду экен» деп тынчсызданып келаткан көрүнөт.

Кечикпей Түптөн бир топ киши атылды. Ушулардын катары менен Гаврил, Семендор да кетти. Ак-Суу, Покровка, Николаевскийлерден ушул өңдүү бандиттер атылыптыр. Ушулар менен бир атыла тургандардын бир тобу, баягыда бандиттер жеңилип калган кезде, ошолор менен бирге Кытайга качып кеткен.

Совет өкмөтүнө каршы көтөрүлүштүн акыры ушул болду. Ушундан тартып, «кудай алды кантели» дегендей, паселканын тентектери чочуй баштады.

Жанагы окуянын артынан Караколдогу кызылдардын эрдигин, туруктуулугун куттуктап, Алма-Ата, Ташкенден жалындуу телеграммалар келди.

Узабай Кабыл Гаврилден чыгып кетти. Бу жолу баштагыдай чыгасың, коёсуң деп эч ким тергеген жок. Эми бул көчөдө мындан өзгө малай калып да жарыган эмес. Кабыл узак жылдар туткукда жатып зарыккан кишидей өзү да жедеп жадаган кези.

Гаврилдин катыны — Настя, бар болгону:

— Ал, кеткенде кайда бармаксың? — деп гана бир-эки ооз сөз айтты.

— Бул жагын өзүм билем. Адамга баса турган жер көп го,— деди кырс сөз менен кыска кайрып.

Ар замандын өз шарты бар. Кабыл да бир кезде өмүрдүн эң жыргалы — оруска малай туруу дегендей ойло-чу. «Кыргыз байларында жүргөндөй бирде тоюп, бирде ачыкпайсыз. Оруска жүрсөң эң курганда бөлкөнү тоё жейсиң. Анын үстүнө эски-ускусун берет. Жумушу гана кыйын. Бирок ал да эчтеме эмес,— курсак ток болсо кандай жумушка да чыдайсың. Дуңгандын жумушунан да кыйын болуптурбу....» деп ойлоор эле. Акыры бул пикирим ката экен деп билди.

Качан да болсо кожоюндан кетээрде малайлардын бир сары санаасы үстүндөгү кийиминде болот. «Кайсынысын сыйрып калаар экен» деген ойдо калат. Бирок Кабылдын анчалык убайым жей турган деле «дүйнөсү» жок. Алешканын бир жалаң кат эски кара таарын кийип жүргөн. Анын ичинде бир көк көйнөгү бар. Мунусу да чолок

шым, төмөн түшүп кеткенде карды көрүнүп калучу. Ушул көйнөккө келгенде Гаврилдин аялы бир аз кыйылыңкырап турду да, артынан ойлонуп жөн болду. Эгер муну чечип кет дей турган болсо, айтар сөздү Кабыл да камдап турган. «Эмесе, эки жылдык мээнет акымды сана!» демекчи.

Ушуну менен Кабыл кеч бешим ченде Гаврилдин дарбазасынан узап жолго түштү.

VII

Бул кезде баягыдан бери Талды-Сууга көчүп, түшүп жаткан оторчулар мүлдө орношуп, чоң шаар болуп, бак тигилип, дүркүрөп, өсүп бараткан. Талды-Суу башында Такабай, Токоч, Толубай деген эки үч уруунун жери. Бу жерге түшүп жаткандын көбү — түптүк. Булар өмүрүндө жерге тойбой, сук көзүн кадап, атам замандан бери боор басып келаткан бей-бечаранын жер-суусун тартып алып, акыркы көрөр күнүнөн айрып, өздөрүн тоого, ташка карай сыйлыктырып, алда качан айдап салган...

Кабыл Түптөн кеткенде Талды-Сууга келген. Бу жер-де Базарбайды таап алды. Посёлоктун чыгыш жак четин-де, бир байдын огородун айландыра дубал согуп, там салып жатышкан экен. Бу кезде жеке булар эмес, кыргыз бүткөндүн көбү ушул Талды-Сууга жумуш кылып жүргөн. Жумуш издегендер ушунда келет. Ар бир көчөнү, огородду карасаң катын, бала дебей томурандап топурак менен алышып жатканын көрөсүң.

Базарбай туурасы бир кез, бийиктиги төрт кез кылып кырк беш саржан там салып беришке көтөрүп алыптыр. Бир огороддун айланасы бүт. Ошондогу анын алганы кайсы десең, быйыл жазга жуук өлгөн оопаздын этин алып жеген экен. Ала жаздай саргарып кылган бар мээнеттин турганы ушул. Жаан-чачында баш мааналар бирдемеси да жок. Казан-аяктары кагырап күнөстө жатат. Ичинде жармасы катып, күнгө какшып, баягы жылы Гаврилдикинен кетерде Асылкан кымтый чыккан сыры кеткен, кабырылган кызыл кружка жатат.

Кабылды жаңы көргөндө мостоё түшүп, бара-бара бетине күлкү белгиси келип, Асылкан:

— Э, байкуш, ушунчалык арыктагансыңбы? — деди тоголоктоп жаткан ылайын эки колдоп таяна токтой калып.

— Анан калса, мурдундун сомосу эле калыптыр,— деди Базарбай ары жактан.

— Оорудуңбу? Бери бол, аркы өтүп кетсин. Кабыл ыржыйды да койду.

Ырысбай деген дагы бир жигит ушул Базарбайлар менен экен. Буга кыйыр тууган. Үркүндөн мурун беш агайын болучу. 1916-жылдагы жаманчылыкта ошолордун баары өлүп, жалгыз ушул калган. Кабыл Түпкө келген жылы бу да оруста болчу. Эми жалгыз бой болгондуктан Базарбай менен бириктишип оокат кылып жүргөн экен.

— Кыбыраган жан калбай, ушу биз өңдөнүп эле кара топурак менен алпурушуп жатат,— деди Асылкан бир күнү Кабылга. Бир аз унчукпай калып, анан жогору жакта огороддо жабалактап, там салып жүргөн элди көрсөтө. — Көрдүңбү, тетиги эмгектеп баскан балдарынан өйдө жан талашып жатканын,— деди.

Бул сөздү не себептен айтып турганын Кабыл түшүнгөн жок.

Ушул убакта тизесине чейин ылай болуп, буту-колун түрүнгөн бир кара сакал төмөнтөн басып келип, Базар-байдан наспай сурап тартып, экөө бир кезче көтөрүлгөн тамга көчүгүн коюп, биртике кобурашып калды. — «...Кыргыз байкушка капчыгайдан бөлөк укум жер калган жок. Эми булар кайда барып токтоор экен...» деген сыяктуу сөздөр чала-чарпыт угулуп турду.

Бир күнү. Күүгүм... Алда кайда бир көчөдөн бир топ жаштын созолонтуп ырдаган дабыштары улам алыстап бараткан. Базарбай, Асылкан, Ырысбай, Кабыл, Базарбайдын карындашы Мария болуп, бууланган казанды тегеректей шор-шор жарма ууртап отурушат...

— Токочуңар жок беле,— деп -койду, абалды билип турса да сынамаксан болуп. Базарбай унчуккан жок. «Айтып огурганын уктуң-бу» дегендей Асылкан мыш этип, Ырысбайды карап койду да кайтып мындай деди:

— Аа, садагаң, бала чагың. Токочтун айылы бизден алыс конгону качан? Сен андай десең күнүнө бир убак иче турган кара жармага зар болуп отургандар көп. Буга шүгүрчүлүк. Эл күлжарадан кутулганына көп болдубу?